

Χώρας αειχώρος

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ, ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΟΜΟΣ 5
VOLUME 5

ΤΕΥΧΟΣ 1
ISSUE 1

ΜΑΪΟΣ 2006
MAY 2006

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
*Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης*

ΚΟΚΚΩΣΗΣ ΧΑΡΗΣ

ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ ΗΛΙΑΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΓΟΥΣΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ

ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- ΕΜΠ
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενχόβεν Λουδοβίκος	- ΕΜΠ
Γιαννακούρου Τζίνα	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- ΑΠΘ
Καρύδης Δημήτρης	- ΕΜΠ
Κοσμόπουλος Πάνος	- ΔΠΘ
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαντουβάλου Μαρία	- ΕΜΠ
Μελαχροινός Κώστας	- University of London, Queen Mary, UK
Μοδινός Μιχάλης	- Εθν. Κέντρο Περιβ. και Αειψ. Ανάπτυξης (ΕΚΠΑΑ)
Μπριασούλη Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- University of Surrey, UK
Παππάς Βασίλης	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Universite de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πατρών
Χαστάογλου Βίλμα	- ΑΠΘ

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας

και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 38334 ΒΟΛΟΣ

<http://www.prd.uth.gr/aeihoros> e-mail: aeihoros@prd.uth.gr

τηλ.: 24210 – 74456 fax: 24210 – 74380

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Επιμέλεια έκδοσης: Άννα Σαμαρίνα — Παναγιώτης Πανταζής
Λαγούτ: Παναγιώτης Πανταζής
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς — Παναγιώτης Πανταζής
Εκτύπωση: Αλέκος Ξουράφας
Κεντρική διάθεση: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Περιεχόμενα

Μεταξάς Θ., Λαλένης Κ.	4
Ο Στρατηγικός Σχεδιασμός ως τύπος σχεδιασμού και ως εργαλείο αποτελεσματικής Αστικής Διαχείρισης	
Τσάρτας Π., Σταυρινούδης Θ.	38
Η εφαρμογή των αρχών της Τοπικής Ατζέντα 21 για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών: Η περίπτωση των μικρών νησιών του Αιγαίου Πελάγους	
Χατζηθεοδωρίδης Φ, Μιχαλίδης Α., Τσιλοχρήστος Δ., Καζάκη Σ.	58
Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης του Ελληνικού Αγροτικού Χώρου: Μια εμπειρική προσέγγιση στην εφαρμογή, τη διαχείριση και τα αποτελέσματά τους	
Φραγκόπουλος Ι.	92
Από το τοπικό στο παγκόσμιο: Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετάβασης για τους Πομάκους της συνοριακής ζώνης της Ξάνθης	
Ασπρογέρακας Ε.	122
Ανάπτυξη εφαρμογών Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης: Πολιτική και χωρικές συσχετίσεις	
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
Νικολαΐδου Σ.	154
Αναστασία Τριανταφυλλοπούλου, <i>Περιστέρι. Η ανάπτυξη της πόλης. Η δομή και ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης</i>	
ΑΠΟΨΕΙΣ	158
Συνέντευξη με τον Alex Anas	160

Η εφαρμογή των αρχών της Τοπικής Ατζέντα 21 για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών: Η περίπτωση των μικρών νησιών του Αιγαίου Πελάγους

Πάρις Τσάρτας

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Θεόδωρος Σταυρινούδης

Δρ., Εντεταλμένος διδασκαλίας (ΠΔ 407/80), Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η Τοπική Ατζέντα 21 (ΤΑ 21) είναι αποτέλεσμα της διεθνούς συνειδητοποίησης για την ανάγκη υιοθέτησης βασικών αρχών βιώσιμης ανάπτυξης στο σύνολο των τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας. Περιλαμβάνει σειρά δράσεων, η εφαρμογή των οποίων εξασφαλίζει την αειφορία και τη βιωσιμότητα. Στην περίπτωση των ταξιδιών και του τουρισμού, η ΤΑ 21 αποτελεί βασικό εργαλείο για την προστασία τόσο του φυσικού όσο και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, των σημαντικότερων δηλαδή πόρων της "τουριστικής βιομηχανίας". Η εφαρμογή των βασικών αρχών της ΤΑ 21 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις περιοχές υποδοχής τουριστών, όπου οι πολλαπλές επιβαρύνσεις από τη συγκέντρωση της τουριστικής δραστηριότητας έχουν αναγάγει σε πρωτεύων ζήτημα την εφαρμογή των αρχών της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των Λιγότερων Ευνοημένων Περιοχών (ΛΕΠ) της Ελλάδας, που στη μεγάλη τους πλειοψηφία είναι νησιά, ο τουρισμός αποτελεί σημαντική, αν όχι τη μοναδική, αναπτυξιακή κατεύθυνση που επιβάλλεται τόσο από όρους οικονομικούς, κοινωνικούς, γεωγραφικούς όσο και ως στρατηγική επιλογή αξιοποίησης των ούτως ή άλλως περιορισμένων ανταγωνιστικών τους πλεονεκτημάτων. Οι περιβαλλοντικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες αυτών των περιοχών επιβάλλουν την ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας, στο πλαίσιο των αρχών της βιωσιμότητας, καθιστώντας την ΤΑ 21 μια εύχρηστη "πυξίδα" στη δύσκολη πορεία για τη βιώσιμη τουριστική

ανάπτυξη. Σκοπός της εισήγησης αυτής είναι να παρουσιάσει πώς οι βασικές αρχές της ΤΑ 21 μπορούν να εφαρμοστούν, με ποιες δυσκολίες και ιδιαιτερότητες, σε ΛΕΠ και πιο συγκεκριμένα στα μικρά και λιγότερο ανεπτυγμένα νησιά του Αιγαίου Πελάγους.

Λέξεις κλειδιά

Τοπική Ατζέντα 21 (ΤΑ 21), Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές (ΛΕΠ), βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη, μικρά νησιά Αιγαίου Πελάγους.

The implementation of the principles of the Local Agenda 21 for the sustainable tourist development of Less Favored Areas: The case of the small islands of the Aegean Sea

Local Agenda 21 (LA 21) is the consequence of the raise of international awareness concerning the need to implement an elementary framework of principles aiming at sustainable development and covering all human activities. It consists of a series of action plans the implementation of which guarantees sustainability and viability. As far as travel and tourism are concerned, LA 21 is the key instrument for the protection of the natural as well as the human related environment, which are the two major resources of the "tourism industry". Implementing the LA 21 action plans is of great interest for the tourism destinations, where the multiple negative impacts generated by the concentration of tourist activities have placed actions towards the enhancement of sustainable tourist development at the top of the region's priority list. For the Less Favored Areas (LFA's) of Greece, which in their vast majority are islands, tourism is, if not the unique, one of the most important opportunities for development and one which besides being imposed by economic, social and geographical terms, is also the strategic choice that will permit the exploitation of the limited competitive advantages of the areas in question. The environmental as well as the social characteristics of these areas necessitate the development of tourist activity in the context of the principle of sustainability, rendering thus LA 21 a functional "compass" in the difficult quest for sustainable tourist development. This paper aims to present the ways in which the main principles of LA 21 can be implemented, the sort of difficulties to be faced and specificities to be dealt with in LFA's and more specifically in the small and less developed islands of the Aegean Sea.

Keywords

Local Agenda 21 (LA 21), Less Favored Areas (LFA), sustainable tourist development, small islands of the Aegean Sea.

1. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΤΖΕΝΤΑ 21 ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΩΣΙΜΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Την τελευταία δεκαετία η έννοια της ανάπτυξης του τουρισμού και των σχετικών με αυτόν δραστηριοτήτων έλαβε νέες επιστημονικές διαστάσεις, που τη διαφοροποίησαν σημαντικά σε σχέση με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τη δεκαετία του '80. Βαρύτητα δόθηκε περισσότερο στην ισορροπημένη ανάπτυξη των περιοχών υποδοχής, με κύριες παραμέτρους αυτές της προστασίας του περιβάλλοντος (φυσικού και ανθρωπογενούς), της ανάπτυξης της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας με τρόπο που θα σέβεται τις βασικές αρχές της βιωσιμότητας. Ο όρος που υιοθετήθηκε για να αποδώσει αυτό το "είδος" ανάπτυξης είναι "βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη" και περιλαμβάνει τον τύπο τουρισμού που δραστηριοποιείται ισόρροπα στην τοπική κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και περιβαλλοντική δομή της κάθε τουριστικής περιοχής, διαμορφώνοντας παράλληλα όρους (υποδομές, τεχνολογία, υπηρεσίες) για τη συνεχή ανατροφοδότησή του (Pearce, 1992· Komilis, 1994· Coccossis και Nijkamp, 1995).

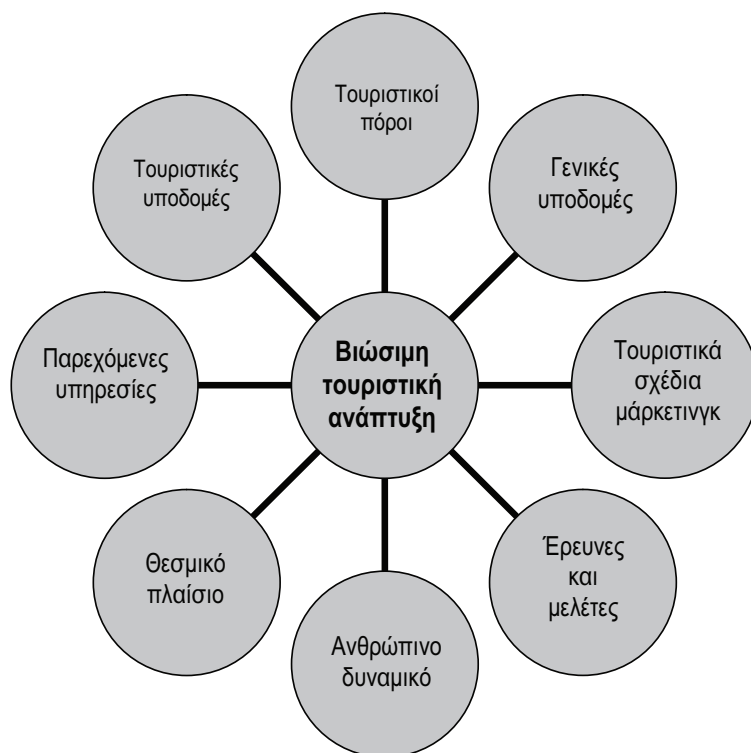
Σύμφωνα με τη Χάρτα για τον τουρισμό και τη βιώσιμη ανάπτυξη, που υιοθετήθηκε το 1995, η ανάπτυξη του τουρισμού θα πρέπει να είναι φιλική με το περιβάλλον, να σέβεται τις ιδιαιτερότητες της τοπικής κοινωνίας και να είναι βιώσιμη οικονομικά. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δίνεται στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και των παραδόσεων της τοπικής κοινωνίας. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η υιοθέτηση οργανωμένων δράσεων από το σύνολο των εμπλεκόμενων φορέων (δημόσιων και ιδιωτικών) και ο σωστός συντονισμός τους (GFANC, 1997). Η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη απαιτεί λεπτομερή σχεδιασμό, υιοθέτηση συγκεκριμένων κανόνων-αρχών και πιστή εφαρμογή τους σε διάφορα επίπεδα. Για το σωστό σχεδιασμό της τουριστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο είναι απαραίτητο να λαμβάνονται υπόψη παράμετροι όπως:

- Οι τουριστικοί πόροι μιας περιοχής, τα χαρακτηριστικά τους και οι δυνατότητες τουριστικής αξιοποίησής τους.
- Οι διαθέσιμες τουριστικές υποδομές (δημόσιες ή ιδιωτικές).
- Οι γενικότερες (μη τουριστικές) υποδομές της περιοχής που μπορούν να επηρεάσουν την τουριστική προσφορά και την τουριστική ζήτηση.
- Οι υποδομές (τουριστικές και γενικές) που υπάρχουν στη ευρύτερη περιοχή (Νομό, Περιφέρεια, χώρα).
- Το είδος και το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών.
- Το τοπικό τουριστικό σχέδιο μάρκετινγκ ή η θέση της περιοχής, στο γενικότερο τουριστικό σχέδιο μάρκετινγκ της χώρας.
- Το υπάρχων θεσμικό πλαίσιο που σχετίζεται με την τουριστική ανάπτυξη.

- Οι διαθέσιμες έρευνες και μελέτες σχετικά με το επίπεδο τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής, τις δυνατότητες και τις προοπτικές της.
- Το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό (Inskeep, 1991· WTO, 1993· Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001).

Σχήμα 1. Παράμετροι που λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη

Βασικό μέσο επίτευξης της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης συνιστά η Τοπική Ατζέντα 21 (TA 21) και η εφαρμογή των αρχών της στο ευρύτερο πεδίο του τουρισμού. Η TA 21 αποτελεί ουσιαστικά την τυπική εξουσιοδότηση προς τις τοπικές αυτοδιοικήσεις, που δόθηκε στα πλαίσια της Ατζέντα 21 (υιοθετήθηκε το 1992 στο Rio de Janeiro) προκειμένου αυτές να σχεδιάσουν τη δική τους πορεία προς τη βιώσιμη ανάπτυξη. Οι σχετικές με την TA 21 διαδικασίες παρέχουν στους τοπικούς φορείς τη δυνατότητα να ασκήσουν ουσιαστικό έλεγχο στην ανάπτυξη του τουρισμού σε τοπικό επίπεδο, εξασφαλίζοντας ότι οι τουριστικές επιχειρήσεις ικανοποιούν τις βασικές οικονομικές τους απαιτήσεις, λειτουργώντας ταυτόχρονα με τρόπο που ευνοεί τη βιώσιμη ανάπτυξη (CEC, 2002· UNEP, 2003).

Η επιδίωξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης μέσω της εφαρμογή των αρχών της *TA 21*, εξασφαλίζει ότι ο τουριστικός σχεδιασμός και η τουριστική ανάπτυξη κινούνται στην κατεύθυνση της συνειδητοποίησης των περιβαλλοντικών, οικονομικών και κοινωνικών επιδράσεων που μπορεί να έχουν, τόσο σε βραχυχρόνιο όσο και σε μακροχρόνιο ορίζοντα. Με τον τρόπο αυτό ο τουρισμός συνδέεται με τη γενικότερη τοπική ανάπτυξη και διαχείριση του περιβάλλοντος, αυξάνοντας ταυτόχρονα τη σημασία του για την τοπική οικονομία και κοινωνία. Παράλληλα, επιτυγχάνεται η συνεργασία των τοπικών τουριστικών επιχειρηματιών με τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, αναβαθμίζεται ο ρόλος των δευτέρων ως συντονιστικών και καθοδηγητικών φορέων, ενώ συχνά, επιτυγχάνεται η προσέλκυση εξειδικευμένων διεθνών τουριστικών επιχειρήσεων και περιβαλλοντικά συνειδητοποιημένων τουριστών (WCED, 1987).

Ιδιαίτερα στο πεδίο 4 "σχεδιασμός-προγραμματισμός για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη" της Ατζέντα 21 για τα ταξίδια και τον τουρισμό, τίθεται ως αντικειμενικός στόχος η ανάπτυξη και εφαρμογή αποτελεσματικών μέτρων για τη χρήση γης, τα οποία θα μεγιστοποιούν τα περιβαλλοντικά και οικονομικά οφέλη από τον τουρισμό, περιορίζοντας ταυτόχρονα τις αρνητικές περιβαλλοντικές και πολιτισμικές συνέπειες. Για να επιτευχθεί αυτό απαιτείται συνεργασία των εθνικών φορέων και των επιχειρήσεων με τους τοπικούς και περιφερειακούς φορείς σχεδιασμού και λήψης αποφάσεων, προκειμένου να γίνουν κατανοητά τα προβλήματα που μπορεί να προκύψουν από τον ανεπαρκή τουριστικό σχεδιασμό, να παρασχεθούν οδηγίες για τον τρόπο επίτευξης της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, να δοθούν συμβουλές για την ανάπτυξη του τουρισμού σε ιδιαίτερα ευαίσθητες ή προστατευόμενες περιοχές, να εξεταστεί ο βαθμός και η δυνατότητα εφαρμογής των μέτρων και κατευθύνσεων πολιτικής που έχουν αποφασιστεί και τέλος να βοηθηθεί η τοπική αυτοδιοίκηση να εκτιμήσει τις δυνατότητες της περιοχής ως προς τη διαθεσιμότητα βασικών φυσικών (π.χ. νερό, ενέργεια) και πολιτισμικών πόρων (WCED, 1987· WTO, 2001· CEC, 2002).

2. ΟΙ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΩΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΙ

Η έννοια των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών (ΛΕΠ) χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στη διεθνή βιβλιογραφία για να χαρακτηρίσει περιοχές με σημαντικά διαρθρωτικά προβλήματα τα οποία περιορίζουν την ανταγωνιστικότητά τους και δημιουργούν δυσμενείς προϋποθέσεις για την οικονομική και κοινωνική τους εξέλιξη. Μέρος των προβλημάτων αυτών προέρχεται από τα γεωγραφικά (ορεινές περιοχές ή μικρά νησιά) και φυσικά τους χαρακτηριστικά (ανεπαρκείς φυσικοί πόροι) που περιορίζουν σημαντικά τις παραγωγικές δυνατότητες τους, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν μεταξύ άλλων, χαμηλό κατά κεφαλήν

ΑΕΠ, υψηλά ποσοστά ανεργίας και περιορισμένες παραγωγικές επενδύσεις (Sophoulis και Spilanis, 1993· Μαρούδας και Τσάρτας, 1997). Αποτέλεσμα αυτών των χαρακτηριστικών είναι οι ΛΕΠ να μη συνιστούν τον πλέον επιθυμητό τόπο μόνιμης κατοίκησης, εξαιτίας των περιορισμένων παροχών σε κρίσιμους τομείς όπως η παιδεία και η υγεία, του υψηλού κόστους διαβίωσης, των περιορισμένων ευκαιριών απασχόλησης, της έλλειψης ψυχαγωγικών και πολιτιστικών επιλογών και των δυσκολιών επικοινωνίας με τις υπόλοιπες, ακόμη και γειτονικές, περιοχές της χώρας. Τα δεδομένα αυτά οδηγούν συνήθως στη σταθερή μείωση του πληθυσμού (ιδιαίτερα των νέων) και στην εμφάνιση φαινομένων έντονης πληθυσμιακής συγκέντρωσης στους μεγαλύτερους οικισμούς-πόλεις (Σπιλάνης, Κίζος και Ιωσηφίδης, 2004).

Τα χαρακτηριστικά αυτά των ΛΕΠ επηρεάζουν καθοριστικά τις αναπτυξιακές τους δυνατότητες, επιβάλλοντας την υιοθέτηση συγκεκριμένων στρατηγικών που συχνά έχουν ως κύριο άξονα τον τουρισμό. Η ανάπτυξη τουριστικών δραστηριοτήτων και η μετατροπή των ΛΕΠ σε τουριστικούς προορισμούς σίγουρα αντιμετωπίζει δυσκολίες που σχετίζονται κυρίως με τη δυσκολία πρόσβασης σε αυτές, την απουσία βασικών υποδομών (τουριστικών και γενικών), τις ελλείψεις σε φυσικούς πόρους, την αδυναμία πραγματοποίησης μεγάλης κλίμακας τουριστικών επενδύσεων, την απουσία επαρκούς, αριθμητικά και από άποψη εξειδίκευσης, ανθρώπινου δυναμικού. Ωστόσο, οι συνθήκες αυτές δεν αποκλείουν τη βιώσιμη και υπό όρους ανάπτυξη του τουρισμού στις ΛΕΠ, δεδομένου ότι τα βασικά τους χαρακτηριστικά-μειονεκτήματα όπως αυτά παρατέθηκαν προηγούμενα, μπορούν να μετατραπούν υπό προϋποθέσεις, σε ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, στην κατεύθυνση της ικανοποίησης της νέας διαφοροποιημένης τουριστικής ζήτησης, που συχνά συνδέεται με τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Η πορεία προς την ανάπτυξη τουριστικών δραστηριοτήτων σε ΛΕΠ δεν είναι απαραίτητο να συνδεθεί με την ανάπτυξη του προτύπου του μαζικού τουρισμού (Τσάρτας, Στογιαννίδου και Σταυρινούδης, 2004).

Πιο συγκεκριμένα, οι ΛΕΠ μπορούν να κινηθούν στην κατεύθυνση της προσέλκυσης μεμονωμένων τουριστών ή ομάδων αυτών, για πραγματοποίηση ταξιδιών που σχετίζονται με "ενεργητικές διακοπές" και ιδιαίτερα με τη φυσιολατρία και την πεζοπορία, από τουρίστες οι οποίοι αναζητούν την ανεξαρτησία και την ελευθερία στη διάρκεια των διακοπών τους και σέβονται ταυτόχρονα το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Στην μεγάλη τους πλειοψηφία οι τουρίστες αυτοί διαθέτουν περιβαλλοντική συνείδηση και υιοθετούν πρότυπα διακοπών που σέβονται τους πόρους της περιοχής που επισκέπτονται, με αποτέλεσμα οι ΛΕΠ να αποτελούν συχνά "ιδανικούς" τουριστικούς προορισμούς γι' αυτούς. Μπορούν επίσης να απευθυνθούν στη διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση για ταξίδια μικρής χρονικής διάρκειας μέσα στο έτος και να λειτουργήσουν ως "προορισμοί-σταθμοί" στα πλαίσια μια περιήγησης σε περιοχές που δεν χαρακτηρίζονται από έντονες τουριστικές

συγκεντρώσεις και επιδιώκουν τη βιώσιμη τουριστική τους ανάπτυξη. Από τις υπόλοιπες εναλλακτικές μορφές τουρισμού οι ΛΕΠ μπορούν να στραφούν στην υιοθέτηση αυτών που σχετίζονται άμεσα με το περιβάλλον και την επαφή με αυτό, όπως ο αγροτουρισμός, ο οικοτουρισμός και ο φυσιολατρικός τουρισμός. Ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ΛΕΠ είναι επίσης δυνατή η ανάπτυξη μορφών τουρισμού όπως ο θαλάσσιος, ο ορεινός, ο περιηγητικός και άλλοι (Weiler and Hall, 1992· Lane, 1993· Vukonic, 1995· Τσάρτας, Στογιαννίδου και Σταυρινούδης, 2004).

Πίνακας 1. Παράμετροι που λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη

- Φυσιολατρικός τουρισμός	- Περιπατητικός τουρισμός
- Οικοτουρισμός	- Αγροτουρισμός
- Θαλάσσιος τουρισμός	- Περιηγητικός τουρισμός
- Τουρισμός νέων	- Τουρισμός περιπέτειας

Σημαντικό τμήμα της τουριστικής ζήτησης προς τις ΛΕΠ μπορεί να προέλθει από τον τουρισμό νέων. Οι νέοι ταξιδεύουν συχνά και διαθέτουν μέρος των οικονομικών πόρων τους για επίσκεψη σε προορισμούς που χαρακτηρίζονται ως "νέοι" και συνδέονται σε ένα βαθμό με την αναζήτηση και την περιπέτεια. Ταυτόχρονα, οι απαιτήσεις τους από έναν τουριστικό προορισμό, σε σχέση με τις παρεχόμενες διευκολύνσεις και υποδομές, είναι περιορισμένες, γεγονός που μειώνει την ανάγκη για γρήγορα και ακριβά μέσα μεταφοράς, πολυτελή και με πολλές διευκολύνσεις καταλύματα. Σημαντική, στην κατεύθυνση ενίσχυσης της τουριστικής ζήτησης, είναι και η διεύρυνση της εφαρμογής του μάρκετινγκ και των βασικών του εργαλείων σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο και ιδιαίτερα ο αυξανόμενος ρόλος του Internet (Stipanuk, 1993· Sheldon, 1997).

3. ΟΙ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Στην περίπτωση της Ελλάδας, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες περιπτώσεις ΛΕΠ αποτελούν τα μικρά νησιά του Αιγαίου Πελάγους και ιδιαίτερα αυτά που έχουν πολύ μικρό μέγεθος και βρίσκονται σε σχετική γεωγραφική απομόνωση, είτε λόγω της απόστασής τους από τα μεγάλα αστικά κέντρα, είτε λόγω των αδυναμιών στο σύστημα θαλασσίων συγκοινωνιών του Αιγαίου Πελάγους (Μαρούδας και Τσάρτας, 1997). Στην Ελλάδα ο ρόλος των νησιών από οικονομικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως είναι εξαιρετικά αναβαθμισμένος, σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης. Είναι χαρακτηριστικό ότι, με στοιχεία του 1994 από

την EUROSTAT, στην Ελλάδα υπάρχουν 112 κατοικημένα νησιά με έκταση 24.739,4 τ.χλμ., δηλαδή το 18,80% της συνολικής έκτασης της χώρας, και πληθυσμό 1.489.190 κατοίκους, δηλαδή το 14,53% του πληθυσμού της.

Τα μικρά νησιά του Αιγαίου Πελάγους συνιστούν ιδιαίτερες περιπτώσεις ΛΕΠ που όμως παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με άλλες, ορεινές για παράδειγμα περιοχές, που επίσης μπορούν να λάβουν τον χαρακτηρισμό των ΛΕΠ. Οι διαφορές αυτές σχετίζονται άμεσα με την "νησιωτικότητα" μια ιδιαίτερη ταυτότητα η οποία συντίθεται από σειρά χαρακτηριστικών, όπως το μικρό μέγεθος τους, σε επίπεδο έκτασης και πληθυσμού (Σπιλάνης και Τρούμπης). Το χαρακτηριστικό αυτό συνεπάγεται μεταξύ άλλων, την έλλειψη ποικιλίας και ικανοποιητικών ποσοτήτων πρώτων υλών, την περιορισμένη αξιοποίηση της γης για αγροτικές δραστηριότητες και τις ελλείψεις σε υδάτινους πόρους. Η ανάπτυξη στα νησιά αυτά μεγάλης κλίμακας παραγωγικών δραστηριοτήτων είναι δύσκολη, τόσο εξαιτίας της μεγάλης απόστασης τους από τα κύρια αστικά κέντρα – αγορές διάθεσης των τελικών προϊόντων και το αυξημένο κόστος που συνεπάγεται αυτό, όσο και από τους περιορισμούς που θέτει το φυσικό περιβάλλον και ο κίνδυνος διατάραξης της ευαίσθητης περιβαλλοντικής ισορροπίας (WTO, 2004).

Παράλληλα, η γεωγραφική απομόνωση, η μεγάλη χωρική διασπορά των νησιών και η ύπαρξη του θαλάσσιου στοιχείου οδηγεί συχνά στη δημιουργία συνθηκών έντονης απομόνωσής τους, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες, τόσο από τα γειτονικά νησιά (π.χ. τα μεγαλύτερα σε μέγεθος) όσο και από τα κύρια αστικά, οικονομικά και πολιτισμικά κέντρα της χώρας. Στα όσα προαναφέρθηκαν πρέπει να προστεθούν ακόμη τα ιδιαίτερα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος των νησιών, το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία χλωρίδας και πανίδας αλλά και από μεγάλη ευθραυστότητα. Δεν πρέπει τέλος, να παραβλέπονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κατοίκων των νησιών, τα οποία είναι σε σημαντικό βαθμό αποτέλεσμα των βιωμάτων τους και του τρόπου ζωής που αναγκαστικά υιοθετούν ζώντας στα νησιά του Αιγαίου (Vernicos, 1990· Σπιλάνης και Τρούμπης· Μαρούδας και Τσάρτας, 1997· Maroudas και Kyriakaki, 2001).

Η ιδιαίτερη αυτή ταυτότητα των νησιών του Αιγαίου Πελάγους τα καθιστά ξεχωριστούς, ως προς τα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες τους, τουριστικούς προορισμούς και έχει συμβάλει καθοριστικά στη μέχρι σήμερα τουριστική τους ανάπτυξη. Πολύ συχνά ο τουρισμός θεωρήθηκε και όχι λανθασμένα, η κύρια αναπτυξιακή διέξοδος και η βασική παράμετρος κοινωνικής και οικονομικής επιβίωσης των μικρού μεγέθους νησιών. Στην περίπτωση του Αιγαίου, το μοντέλο τουριστικής ανάπτυξης που εκούσια ή ακούσια υιοθετήθηκε, προσδιόρισε και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους ως τουριστικών προορισμών (Σπιλάνης, 2000). Βασικό θετικό αποτέλεσμα ήταν η συγκράτηση του πληθυσμού, σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και η αύξησή του, σε νησιά όπου αναπτύχθηκε ο τουρισμός. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πληθυσμός της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου ανήλθε σε 301.745

κατοίκους το 2001, έναντι των 257.481 κατοίκων που είχαν απογραφεί το 1991. Ο τουρισμός λειτουργεί συνήθως ως κύρια παράμετρος περιορισμού της μετανάστευσης, προσφέροντας επιλογές σε δυναμικά τμήματα του τοπικού πληθυσμού (π.χ. νέους). Ωστόσο όχι σπάνια, στο εσωτερικό των νησιωτικών Νομών ή Περιφερειών παρατηρούνται έντονα φαινόμενα αστικοποίησης, άνισης κατανομής του πληθυσμού και εσωτερικών μετακινήσεων από τα μη "τουριστικά", μικρού μεγέθους νησιά προς αυτά τα οποία ανέπτυξαν τουριστικές δραστηριότητες. Με τον τρόπο αυτό συχνά δημιουργούνται στο εσωτερικό των νησιωτικών περιφερειών ή ακόμη και συμπλεγμάτων νησιών, σχέσεις "κέντρου–περιφέρειας" με δυσμενείς επιπτώσεις για τα μικρά νησιά. Αυτό, μεταξύ άλλων, δημιουργεί έντονες αντιφάσεις στην εξέλιξη των πληθυσμιακών δεικτών, ακόμη και μεταξύ γειτονικών νησιών και αυξάνονται οι σχέσεις ενδοπεριφερειακής εξάρτησης των μικρών σε έκταση νησιών από τα μεγαλύτερα (Maroudas και Kyriakaki, 2001). Στο πλαίσιο αυτού του άρθρου εξετάζονται τα μικρά νησιά του Αιγαίου Πελάγους ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις ΛΕΠ. Παραδείγματα τέτοιων νησιών αποτελούν ενδεικτικά ο Αγ. Ευστράτιος, τα Ψαρά, οι Φούρνοι, το Αγαθονήσι, οι Αρκοί, το Καστελόριζο, το Μαράθι, η Δονούσα και η Σύκινος.

Η τουριστική ανάπτυξη στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους χαρακτηρίζεται από την γοργή και πολλές φορές χωρίς έλεγχο αλλαγή των επαγγελματικών, παραγωγικών και επενδυτικών επιλογών των κατοίκων τους. Ο τριτογενής τομέας παρουσιάζει συνεχή διόγκωση ενώ ο δευτερογενής και ο πρωτογενής σταδιακή συρρίκνωση καθώς όχι σπάνια, οι παραδοσιακές παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων υποκαθίστανται από νέες. Ο τουρισμός συχνά δεν παρουσιάζει λειτουργική συσχέτιση με τις λοιπές παραγωγικές δραστηριότητες των μικρών νησιών, γεγονός που οδηγεί στην πλήρη εξάρτησή τους από άλλες περιοχές της χώρας ή μεγάλα γειτονικά νησιά, ως προς την κάλυψη των βασικών καταναλωτικών τους αναγκών. Η απουσία κεντρικού σχεδιασμού και συντονισμού της τουριστικής ανάπτυξης και των τουριστικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στα μικρά νησιά, είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμένο έλεγχο επί των τουριστικών δραστηριοτήτων και τη μη ενίσχυση των υποδομών (τουριστικών και γενικών). Ταυτόχρονα, το προσφερόμενο τουριστικό προϊόν παρουσιάζει πολύ μικρή διαφοροποίηση, με αποτέλεσμα την εμφάνιση φαινομένων έντονης εποχικότητας στην κατανομή της τουριστικής ζήτησης, την παροχή χαμηλής ποιότητας υπηρεσιών και την υποβάθμιση του συνολικά προσφερόμενου τουριστικού προϊόντος. Οι γνώσεις και οι δεξιότητες του απασχολούμενου στο τουρισμό ανθρώπινου δυναμικού συχνά χαρακτηρίζονται ως ανεπαρκείς, αποτέλεσμα της έλλειψης τουριστικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Η αδυναμία συντονισμού και συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών νησιών, σε επίπεδο μάρκετινγκ και τουριστικής προβολής, περιορίζει την αποτελεσματικότητά τους στο πλαίσιο του διεθνούς τουριστικού ανταγωνιστικού περιβάλλοντος (Μαρούδας και Τσάρτας, 1997· Maroudas και Kyriakaki, 2001).

Σε αρκετά μικρά νησιά ο κοινωνικός ιστός και οι βασικές κοινωνικές δραστηριότητες δεν παρουσιάζουν φυσιολογική κατανομή στη διάρκεια του έτους, αλλά χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη δύο εκ διαμέτρου αντίθετων φάσεων, με τη φάση που καλύπτει την θερινή περίοδο να κυριαρχεί. Ταυτόχρονα, δεν λείπουν φαινόμενα έντονων κοινωνικών διαφοροποιήσεων, συχνά και συγκρούσεων, μεταξύ ομάδων του πληθυσμού καθώς η ανάπτυξη του τουρισμού επιφέρει αλλαγές στα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα των κατοίκων, κυρίως των νέων και των εργαζόμενων στον τουρισμό. Συχνά παρουσιάζονται πιέσεις στους φυσικούς πόρους καθώς οι τουριστικές δραστηριότητες και οι πληθυσμιακές συγκεντρώσεις που προκαλούν αυτές, υπερβαίνουν τη φέρουσα ικανότητα των μικρών νησιών (Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001· Μαρούδας και Κυριακί, 2001).

4. ΟΙ ΚΥΡΙΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΤΖΕΝΤΑ 21 ΣΤΙΣ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ

Είναι σαφές ότι μεγάλο μέρος της ευθύνης εφαρμογής της *TA 21* σε ΛΕΠ βαρύνει τους φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, δεδομένου ότι αυτοί μπορούν να υιοθετήσουν συγκεκριμένες δράσεις/μέτρα πολιτικής που θα εξασφαλίσουν ότι οι τουριστικές επιχειρήσεις θα λειτουργήσουν με τρόπο που θα σέβεται τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης της περιοχής. Από τους πλέον των 6.500 Δήμων που έχουν υιοθετήσει-εφαρμόσει διεθνώς την *TA 21* μέχρι σήμερα, μεγάλος είναι ο αριθμός αυτών που βρίσκονται σε περιοχές υποδοχής τουριστών. Οι κύριοι προορισμοί που υιοθέτησαν τουριστικές αναπτυξιακές στρατηγικές που σχετίζονται με την *TA 21* περιλαμβάνουν κυρίως:

- Νησιά, που δέχονται σημαντικούς αριθμούς τουριστών.
- Ιστορικές πόλεις, που προσελκύουν μεγάλο αριθμό επισκεπτών.
- Καταξιωμένα τουριστικά θέρετρα, πολλά από τα οποία βρίσκονται σε παραθαλάσσιες περιοχές (UNEP, 2003· WTTC, WTO and Earth Council, 1996).

Στην περίπτωση των μικρών νησιών, η συντριπτική τους πλειοψηφία βρίσκεται στο πρώτο στάδιο της τουριστικής τους ανάπτυξης. Τα χαρακτηριστικά αυτού του σταδίου περιλαμβάνουν αλλαγή στην κοινωνικοοικονομική δομή τους με συμμετοχή συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (ντόπιων και τουριστών). Βασική επιδίωξη τους αποτελεί η τουριστική τους ανάπτυξη που θα στηρίζεται στην εφαρμογή των αρχών της βιωσιμότητας (Greenwood, 1972· Noronha, 1975· Pearce, 1992· Τσάρτας, 1991). Η προσπάθεια των μικρών νησιών για "μετάβαση" στα επόμενα στάδια της τουριστικής τους ανάπτυξης είναι απαραίτητο να γίνεται προγραμματισμένα και ελεγχόμενα. Η εφαρμογή της *TA 21* εξασφαλίζει την ενεργότερη συμμετοχή των ντόπιων στις αναπτυξιακές διαδικασίες, μειώνοντας

τις τοπικές αντιθέσεις- συγκρούσεις. Η ανάπτυξη του τουρισμού γίνεται με σεβασμό στο περιβάλλον και τις παραδόσεις και η τεχνογνωσία που αποκτάται επιτρέπει την ορθολογική κατανομή των τουριστικών υποδομών με γνώμονα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε νησιού.

Πίνακας 2. Χαρακτηριστικά πρώτου σταδίου τουριστικής ανάπτυξης

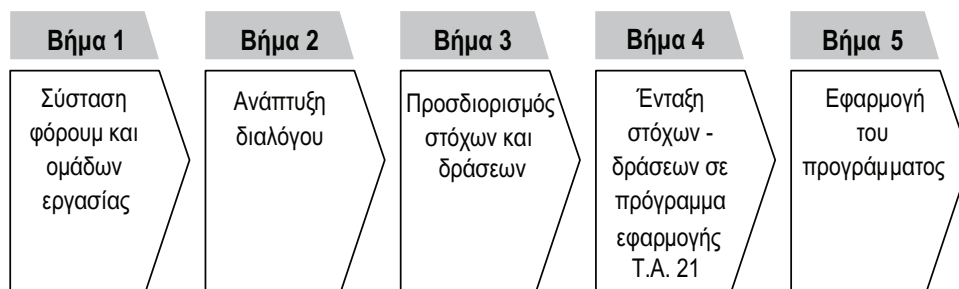
Αλλαγές στην τοπική κοινωνική δομή	Παράγοντες που συμβάλλουν στις αλλαγές	Χαρακτηριστικά τουριστικής ανάπτυξης
Ανακάλυψη της περιοχής	Ντόπιοι επιχειρηματίες	Ανάπτυξη υποτυπωδών τουριστικών υποδομών
Σταδιακή (αργή) αλλαγή των παραγωγικών δομών. Έμφαση στις υπηρεσίες	Κυρίως οι νέοι της περιοχής	Μικρός αριθμός μεμονωμένων τουριστών
Εμφάνιση φαινομένων αστικοποίησης	Ντόπιοι επιχειρηματίες που προέρχονται από άλλες περιοχές	Απουσία διαφήμισης και συγκεκριμένης "εικόνας"
Οι τουρίστες θεωρούνται φιλοξενούμενοι	Τουρίστες (αλλοδαποί και ημεδαποί)	Μικρής εμβέλειας τουριστικές επενδύσεις

Πηγή: Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001

4.1. Διαδικασία υιοθέτησης της TA 21 σε νησιά που αποτελούν ΛΕΠ

Με δεδομένα τα χαρακτηριστικά των μικρών νησιών του Αιγαίου Πελάγους η εφαρμογή της TA 21 πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει αυτή και κυρίως τους στόχους που έχουν τεθεί. Ανεξάρτητα πάντως από αυτά, η διαδικασία υιοθέτησης της TA 21 σε νησιά που αποτελούν ΛΕΠ πρέπει να περιλαμβάνει τα ακόλουθα βήματα:

Σχήμα 2. Βήματα υιοθέτησης και εφαρμογής της TA 21

Βήμα 1^ο

Τη σύσταση ενός φόρουμ και επιμέρους ομάδων εργασίας με αντικείμενο την εφαρμογή της *ΤΑ 21* στο νησί ή σε μια ομάδα νησιών. Στην περίπτωση των ΛΕΠ του Αιγαίου Πελάγους η περιοχή εφαρμογής μπορεί να είναι ένα νησί, αλλά εξαιτίας του μεγέθους των νησιών και της γεωγραφικής τους κατανομής η *ΤΑ 21* είναι σκόπιμο να υλοποιείται σε επίπεδο Νομού ή συμπλέγματος νησιών.

Βήμα 2^ο

Την πραγματοποίηση συναντήσεων και την ανάπτυξη εκτενούς διαλόγου σε τοπικό επίπεδο, με στόχο τον σαφή εντοπισμό και την ανάλυση των τοπικών θεμάτων που παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Στις συναντήσεις αυτές είναι απαραίτητη η συμμετοχή του συνόλου των εμπλεκόμενων τοπικών φορέων που σχετίζονται με θέματα τουρισμού, οικονομικής ανάπτυξης, προστασίας περιβάλλοντος, πολιτισμού, φορείς και των δύο επιπέδων της τοπικής αυτοδιοίκησης και φυσικά επιχειρηματίες και ενώσεις αυτών.

Βήμα 3^ο

Τον προσδιορισμό και την καταγραφή των κύριων στόχων που πρέπει να τεθούν και των συγκεκριμένων δράσεων που πρέπει να αναληφθούν, προκειμένου να επιτευχθεί η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη του νησιού/νησιών. Οι στόχοι αυτοί πρέπει να συμβαδίζουν με τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά των νησιών, τα προβλήματα και τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν, τις ιδιαιτερότητες τους αλλά και τις γενικότερες αναπτυξιακές στρατηγικές που έχουν υιοθετηθεί. Στην περίπτωση περισσότερων νησιών-ΛΕΠ θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει το κάθε νησί ξεχωριστά.

Βήμα 4^ο

Την ολοκληρωμένη ένταξη αυτών των στόχων και των δράσεων σε ένα πρόγραμμα δράσης-εφαρμογής της *ΤΑ 21*, το οποίο θα τύχει της αποδοχής όλων των εμπλεκόμενων φορέων (τουριστικών και μη, δημόσιων και ιδιωτικών).

Βήμα 5^ο

Την εφαρμογή του προγράμματος δράσης και τη συνεργασία του συνόλου των φορέων στην κατεύθυνση που έχει προκαθοριστεί (UNEP, 2003· WTTC, WTO and Earth Council, 1996· CEC, 2002).

4.2. Κύριες στρατηγικές κατευθύνσεις και οι δράσεις που πρέπει να αναπτύξουν οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης

Για την επιτυχημένη υλοποίηση των αρχών-βημάτων εφαρμογής της *TA 21* για την τουριστική ανάπτυξη ΛΕΠ παρουσιάζονται στη συνέχεια οι κύριες στρατηγικές κατευθύνσεις και οι δράσεις που πρέπει να αναπτύξουν οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι συγκεκριμένες κατευθύνσεις προέρχονται σε σημαντικό βαθμό από την εμπειρία των περιοχών που έχουν υιοθετήσει-εφαρμόσει στο παρελθόν *TA 21* στο πεδίο του τουρισμού.

Κατεύθυνση 1

Δημιουργία αποτελεσματικών δομών για τη συμμετοχή των εμπλεκόμενων φορέων - "μετόχων" τόσο στον καθορισμό των κατευθύνσεων που πρέπει να ακολουθήσει ο τουρισμός στην περιοχή, όσο και για τη συνεργασία τους στο πεδίο της ανάπτυξης του τουρισμού και της διαχείρισής του. Η κατεύθυνση αυτή περιλαμβάνει την ανάληψη από την τοπική αυτοδιοίκηση της ευθύνης για την καθοδήγηση όλων των εμπλεκόμενων στην εφαρμογή των αρχών της *TA 21* "μετόχων" και την παροχή των απαραίτητων διευκολύνσεων. Απαραίτητη είναι η εμπλοκή τμημάτων και στελεχών της τοπικής αυτοδιοίκησης που θα έχουν αρμοδιότητες σχετικές όχι μόνον με το περιβάλλον και την προστασία του, αλλά και με θέματα οικονομικής ανάπτυξης γενικότερα και τουρισμού ειδικότερα. Έμφαση πρέπει να δοθεί σε θέματα που σχετίζονται με την τουριστική ανάπτυξη στα πλαίσια της *TA 21* και την εξασφάλιση της δραστηριοποίησης και της συνεργασίας τουριστικών παραγόντων (ιδιωτών και μη). Κρίσιμο στάδιο της κατεύθυνσης αυτής αποτελεί η ανάληψη δράσης πληροφόρησης των ντόπιων για το περιεχόμενο και τους στόχους της *TA 21* και όσο αυτό είναι δυνατόν, η καθιέρωση ενεργειών που θα αποβλέπουν στην διατύπωση από μέρους τους των απόψεων και των προβληματισμών τους. Σημαντική κρίνεται και η αξιοποίηση της γνώμης και των προσδοκιών αυτών που εμπλέκονται στις σχετικές με τον τουρισμό δραστηριότητες, χωρίς να προέρχονται ή να ζουν μόνιμα στην περιοχή. Τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσουν οι τουρίστες (μέσα από έρευνες με ερωτηματολόγια) και οι ξένοι τουριστικοί επιχειρηματίες (π.χ. tour operators).

Κατεύθυνση 2

Διαμόρφωση στρατηγικής για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη που θα εντάσσεται στα πλαίσια της γενικότερης αναπτυξιακής στρατηγικής για τη βιωσιμότητα στα μικρά νησιά και θα λαμβάνει υπόψη τις απόψεις των εμπλεκόμενων "μετόχων" εντάσσοντας τον τουρισμό στις αναπτυξιακές διεργασίες της περιοχής. Η κατεύθυνση αυτή δίνει έμφαση στην ένταξη της αειφορικής ανάπτυξης του τουρισμού στα πλαίσια των γενικότερων στρατηγικών και δράσεων που σχετίζονται με τη βιώσιμη ανάπτυξη στην περιοχή, λαμβάνοντας πάντοτε

υπόψη τη σημασία που έχει ο τουρισμός για τη συνολική ανάπτυξη των μικρών νησιών και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ντόπιων. Ιδιαίτερη βαρύτητα πρέπει να δοθεί στο μακροπρόθεσμο σχεδιασμό της *TA 21* ώστε να παρέχει συνθήκες βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης σε βάθος χρόνου. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί εν μέρει, με τη χρήση συγκεκριμένων εργαλείων του μανάτζμεντ και την υιοθέτηση της στρατηγικής για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη, που θα λαμβάνει υπόψη τις απόψεις και τις προσδοκίες των τοπικών φορέων, αλλά θα τις προσαρμόζει με τρόπο επιστημονικό στις πραγματικές δυνατότητες των νησιών και στους περιορισμούς που επιβάλλει η εφαρμογή της *TA 21*. Απαραίτητος θεωρείται ο προσδιορισμός σαφών και μετρήσιμων στόχων που σχετίζονται με την εφαρμογή των αρχών της *TA 21* και ο αναλυτικός προσδιορισμός των βημάτων–ενεργειών που πρέπει να πραγματοποιηθούν. Κατ’ αναλογία, απαιτείται η θέσπιση διαδικασιών διαρκούς ελέγχου της πορείας εφαρμογής της *TA 21* και ανάληψης διορθωτικών δράσεων όπου και όποτε αυτό απαιτείται.

Κατεύθυνση 3

Προσδιορισμός και υλοποίηση συγκεκριμένων δράσεων στο πλαίσιο της χαραχθείσας στρατηγικής εφαρμογής της *TA 21* για τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη των νησιών. Η κατεύθυνση αυτή περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τον καλύτερο δυνατό προγραμματισμό ενεργειών, σχετιζόμενων με τον περιβαλλοντικό σχεδιασμό και την περιβαλλοντική διαχείριση της περιοχής. Έμφαση πρέπει να δοθεί στην ανάπτυξη καλύτερων συγκοινωνιών και στην επιλογή μέσων μεταφοράς που αφενός δε βλάπτουν το φυσικό περιβάλλον και αφετέρου συμβαδίζουν με τις αρχές της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Απαραίτητη είναι και η διατήρηση–ανάδειξη περιοχών ή πόρων ιδιαίτερης φυσικής ή πολιτισμικής αξίας, μέσω της τουριστικής τους αξιοποίησης, προκειμένου να συμβάλλουν στην βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη των νησιών. Απαραίτητη είναι η παροχή κινήτρων στις τουριστικές επιχειρήσεις προκειμένου αυτές να υιοθετήσουν πολιτικές περιορισμού των αρνητικών επιπτώσεων στο περιβάλλον, δίνοντας έμφαση σε θέματα μείωσης της κατανάλωσης σε ενέργεια και περιορισμό της σπατάλης του νερού. Παράλληλα, πρέπει να εφαρμόζονται ενέργειες προσέλκυσης τουριστών με μεγαλύτερη περιβαλλοντική συνείδηση και υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα, χωρίς αυτό να συνοδεύεται απαραίτητα από την ταυτόχρονη αύξηση του απόλυτου αριθμού των τουριστών–επισκεπτών στα νησιά. Για τον πολλαπλασιασμό των αποτελεσμάτων από την εφαρμογή της *TA 21* στις ΔΕΠ είναι χρήσιμη η ανάπτυξη ενεργειών προώθησης και αύξησης της κατανάλωσης των τοπικών, παραδοσιακών κατά προτίμηση, προϊόντων με τρόπο που ο τουρισμός θα προκαλεί παράγωγη ζήτηση για τους λοιπούς παραγωγικούς κλάδους της τοπικής οικονομίας και θα διαχέει τα οφέλη σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο τμήμα του τοπικού πληθυσμού. Η υλοποίηση των δράσεων που περιλαμβάνονται σε αυτή την κατεύθυνση πρέπει να αποβλέπει και στην ενίσχυση της

επικοινωνίας μεταξύ των ντόπιων και των τουριστών–επισκεπτών, με στόχο να πολλαπλασιαστούν οι κοινωνικές επιδράσεις του τουρισμού και να ενισχυθεί η ανταλλαγή εμπειριών και πολιτισμικών προτύπων (CEC, 2002· UNEP, 2003).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η *TA 21* αποτελεί σημαντική στρατηγική επιλογή για την ανάπτυξη (τουριστική και γενικότερη) των ΛΕΠ του Αιγαίου Πελάγους. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των μικρών και απομονωμένων νησιών που ο τουρισμός συνιστά βασική επιχειρηματική επιλογή, η εφαρμογή των αρχών της *TA 21* μπορεί να εξασφαλίσει τη μεγιστοποίηση των ωφελειών και τον περιορισμό των κινδύνων που σχετίζονται με την απρογραμμάτιστη και χωρίς έλεγχο ανάπτυξή του. Ωστόσο, η υιοθέτηση της *TA 21* δεν είναι πάντοτε εύκολη, ιδιαίτερα από μικρά σε έκταση και πληθυσμό νησιά, όπου η επιχειρηματική, πολιτική και κοινωνική οργάνωση είναι σε πολλές περιπτώσεις υποτυπώδης και ανεπαρκής, φυσική συνέπεια των ιδιαίτερων συνθηκών και δυσκολιών που αντιμετωπίζουν. Για να εφαρμοστεί αποτελεσματικά η *TA 21* σε μικρά νησιά απαιτείται:

Πρόταση 1. Μελέτη υπάρχουσας κατάστασης και ιεράρχηση στόχων

Η σωστή εφαρμογή της *TA 21* προϋποθέτει ότι θα έχει προηγηθεί λεπτομερής εξέταση των υπάρχοντων αναπτυξιακών στρατηγικών για τα μικρά νησιά του Αιγαίου Πελάγους και των κατευθύνσεων που έχουν θέσει αυτές. Η Ατζέντα 21 πρέπει να συμβαδίζει, να ενισχύει τις υπόλοιπες αναπτυξιακές δράσεις και όπου αυτό είναι δυνατόν να διαφοροποιείται για την επίτευξη βέλτιστων αποτελεσμάτων σε θέματα τουρισμού. Είναι κρίσιμη η ένταξη της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης μεταξύ των κύριων αναπτυξιακών στόχων των νησιών για το μέλλον. Η πραγματοποίηση μελετών με αντικείμενο τον έλεγχο των επιπτώσεων του τουρισμού στα νησιά εφαρμογής της *TA 21* θεωρείται απαραίτητη. Παράλληλα, είναι χρήσιμη η καταγραφή και η σωστή ιεράρχηση των στόχων που πρέπει να επιδιωχθούν μέσα από την Ατζέντα 21, οι στόχοι αυτοί πρέπει να είναι μετρήσιμοι–ποσοτικοί, ρεαλιστικοί και αντικειμενικοί προκειμένου να είναι εφικτός ο διαρκής έλεγχος της εφαρμογής τους και όπου απαιτείται να αναλαμβάνονται διορθωτικές ενέργειες. Σ' αυτό μπορεί να βοηθήσει η γνώση για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα των νησιών, ο εντοπισμός των δυνάμεων και των ευκαιριών που παρουσιάζονται, όπως επίσης η αντικειμενική καταγραφή των αδυναμιών τους και των απειλών που υπάρχουν σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Η πολυεπίπεδη διερεύνηση των επιπτώσεων (οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και άλλων) του τουρισμού στα νησιά πρέπει να συμβαδίζει με τη διαμόρφωση των στόχων και να επιτρέπει τον ρεαλιστικό και επιστημονικό σχεδιασμό της Ατζέντα 21 και την αποτελεσματική εφαρμογή της. Η εφαρμογή όμως αυτή θα πρέπει να

αποβλέπει σε αποτελέσματα που θα επεκτείνονται σε βάθος χρόνου και θα ενισχύουν τις μακροπρόθεσμες προοπτικές του τουρισμού στις ΛΕΠ του Αιγαίου.

Πρόταση 2. Έμφαση στη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη

Κυρίαρχος μεταξύ των στόχων πρέπει να είναι η βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού, η οποία θα λειτουργήσει ως μέσο συγκράτησης του πληθυσμού, δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, ενίσχυσης των εισοδημάτων των ντόπιων, βελτίωσης του ανθρώπινου δυναμικού και καλύτερης εκπαίδευσης και κατάρτισης του σε θέματα τουρισμού, βελτίωσης του επιπέδου διαβίωσης και ποιότητας ζωής στα νησιά με ταυτόχρονη διαφύλαξη και προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και των πολιτισμικών στοιχείων τους, τα οποία λειτουργούν ως πόλοι έλξης τουριστών. Η τουριστική ανάπτυξη θα καταστήσει δυνατή την αξιοποίηση ανενεργών πόρων και την προσέλκυση ήπιων τουριστικών επενδύσεων. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στη βελτίωση των συγκοινωνιών από και προς τα νησιά και των συνθηκών μεταφοράς ανθρώπων και αγαθών. Απαραίτητη είναι η διεύρυνση της χρήσης των νέων τεχνολογιών και η αξιοποίηση των ευκαιριών που προσφέρουν αυτές. Ταυτόχρονα, οι τουριστικές επιχειρήσεις πρέπει να ενισχυθούν και να υποκινηθούν, προκειμένου να υιοθετήσουν περιβαλλοντικά πρότυπα λειτουργίας και πρακτικές, που θα περιορίζουν τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις στα ευαίσθητα οικοσυστήματα των νησιών και θα αναδεικνύουν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία της τοπικής παράδοσης.

Πρόταση 3. Διασύνδεση τουρισμού με άλλους παραγωγικούς τομείς

Μέσα από την Ατζέντα 21 πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην λειτουργική διασύνδεση του τουρισμού με τους λοιπούς παραγωγικούς τομείς, κυρίως αυτούς που σχετίζονται με παραδοσιακά προϊόντα των νησιών, με τρόπο που θα αυξάνονται οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις του τουρισμού στην τοπική ή περιφερειακή οικονομία. Η εφαρμογή της *TA 21* επιτρέπει τη βελτίωση των τουριστικών προϊόντων και υπηρεσιών των ΛΕΠ του Αιγαίου Πελάγους και τη δημιουργία νέων, ιδιαίτερων και με ξεχωριστά χαρακτηριστικά τουριστικών προϊόντων. Σημαντική παράμετρος επιτυχούς εφαρμογής της *TA 21* αποτελεί η ενίσχυση των πολιτικών και των ενεργειών προώθησης-μάρκετινγκ που αποβλέπουν στην προσέλκυση μεμονωμένων τουριστών, με περιβαλλοντικές και κοινωνικές ευαισθησίες που συνήθως διαθέτουν υψηλότερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και ασκούν ελάχιστες πιέσεις στην τοπική κοινωνία και το περιβάλλον.

Πρόταση 4. Δέσμευση και ενεργή δραστηριοποίηση του συνόλου των τοπικών φορέων

Η εξασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής συμμετοχής σε τοπικό, περιφερειακό και φυσικά εθνικό επίπεδο, από φορείς άσκησης πολιτικής και όχι μόνον, θα κρίνει σε σημαντικό βαθμό την επιτυχία της όλης προσπάθειας. Η εξασφάλιση της "υψηλότερης" δυνατής

υποστήριξης θα λειτουργήσει ως πόλος έλξης μεγαλύτερων δυνάμεων, αυξάνοντας ταυτόχρονα το βαθμό συνοχής των συμμετεχόντων. Μεταξύ αυτών των φορέων ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης οι οποίοι πρέπει να αναλάβουν το βάρος της πολιτικής απόφασης και των αντιδράσεων που μπορεί να προκύψουν στην πορεία. Οι εξαρτώμενοι από αυτούς φορείς και επιχειρήσεις (π.χ. αναπτυξιακές εταιρείες) πρέπει να συμμετάσχουν ενεργά στις σχετικές διαδικασίες, αποκτώντας τεχνογνωσία που θα συμβάλει στον πολλαπλασιασμό των αποτελεσμάτων από την εφαρμογή της *TA 21*.

Πρόταση 5. Ανάπτυξη συνεργασιών–συνεργιών μεταξύ των νησιών

Στην περίπτωση των μικρών νησιών, η υποστήριξη των σχετικών δράσεων μπορεί να προέρχεται από φορείς που δραστηριοποιούνται σε επίπεδο Νομού ή Περιφέρειας, χωρίς να αποκλείεται φυσικά η συνεργασία με φορείς εθνικής εμβέλειας. Με δεδομένη τη μη ικανοποιητική στελέχωση και την έλλειψη τεχνογνωσίας και εμπειρίας από τους τοπικούς φορείς, κρίνεται απαραίτητη αφενός η συνεργασία περισσότερων νησιών και αφετέρου η ενεργοποίηση εξειδικευμένων ιδιωτικών επιχειρήσεων με γνώση και εμπειρία σε αντίστοιχες δράσεις. Ταυτόχρονα, η εξασφάλιση επικοινωνίας και συνεργασίας με άλλους δήμους, και στελέχη αυτών, που έχουν στο παρελθόν εφαρμόσει με επιτυχία *TA 21* ή βρίσκονται στη φάση υλοποίησής της, σίγουρα μπορεί να βοηθήσει στη συγκέντρωση εμπειρίας, ιδιαίτερα στο βαθμό που παρουσιάζουν κοινά αναπτυξιακά χαρακτηριστικά.

Πρόταση 6. Σύσταση φορέα για την ανάληψη του συντονισμού

Απαραίτητη είναι η ενεργοποίηση ενός φορέα, αν δεν υπάρχει θα πρέπει να συσταθεί, ο οποίος θα έχει ως κύριο αντικείμενο τον συντονισμό των υπολοίπων "μετόχων", τον προγραμματισμό των δράσεων–ενεργειών, την επαφή με την Ευρωπαϊκή Ένωση και την άσκηση ελέγχου επί της πορείας υλοποίησης των σχετικών με την *TA 21* δράσεων. Στην περίπτωση των μικρών νησιών του Αιγαίου Πελάγους, ο φορέας αυτός είναι σκόπιμο να ανήκει λειτουργικά στην Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση.

Πρόταση 7. Ενεργοποίηση επιχειρηματιών και πολιτών

Η ενεργή δραστηριοποίηση των επιχειρήσεων κρίνεται σημαντική, καθώς αυτές θα κλιθούν να συμμετάσχουν όχι μόνο στη λήψη αποφάσεων σχετικά με τις παραμέτρους εφαρμογής της *TA 21* αλλά και να αναλάβουν συγκεκριμένες δράσεις–μέτρα για την υλοποίησή της, κάποια από τα οποία βραχυπρόθεσμα μπορεί να απαιτούν υιοθέτηση αλλαγών σε επίπεδο οργάνωσης και ακολουθούμενων επιχειρηματικών πρακτικών. Κρίσιμη είναι η συμμετοχή των πολιτών, μεμονωμένα ή κατά προτίμηση μέσω των τυπικών και άτυπων οργανώσεων τους (αναπτυξιακοί φορείς, πολιτιστικοί σύλλογοι κ.ά.). Ο ρόλος τους είναι καθοριστικός στα περισσότερα στάδια υλοποίησης της *TA 21*, καθώς είναι οι κύριοι γνώστες των τοπικών

προβλημάτων και των δυσκολιών που συνεπάγεται η κατοίκηση στα μικρά και απομονωμένα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Η καταγραφή των απόψεων τους, με τη βοήθεια ανοικτών συζητήσεων ή ακόμη και μέσω συνεντεύξεων ή ερευνών με δομημένο ερωτηματολόγιο, μπορεί να συμβάλλει τα μέγιστα στον ορθολογικό σχεδιασμό και την εφαρμογή της *ΤΑ 21*. Αυτοί θα ωφεληθούν από την εφαρμογή της *ΤΑ 21* και τις βελτιώσεις που θα επιφέρει αυτή στην καθημερινή τους ζωή. Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη η σωστή ενημέρωση και ευαισθητοποίηση τους σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος και βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης, με τρόπο που θα εξασφαλίζει την ενεργή υποστήριξη και συμμετοχή τους στις ακολουθούμενες διαδικασίες. Ο ρόλος των τοπικών μέσων ενημέρωσης είναι, και σε αυτό το σημείο, καθοριστικός.

Μέσω οργανωμένων ενεργειών ενημέρωσης και επικοινωνίας πρέπει να διερευνηθούν και να καταγραφούν οι σκέψεις και οι απόψεις των τουριστών-επισκεπτών, δεδομένου ότι η "ουδέτερη ματιά" τους μπορεί να συνεισφέρει εξαιρετικά στον εντοπισμό των παραμέτρων που πρέπει να εξεταστούν στα πλαίσια της Ατζέντα 21. Άλλωστε, αυτοί είναι εν' μέρει παραλήπτες των βελτιώσεων που θα επέλθουν. Βέβαια δεν πρέπει να παραβλέπεται και η συμμετοχή στις διαδικασίες των ξένων τουριστικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στα νησιά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσα

- Κοκκώσης Χ. και Τσάρτας Π. (2001) *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Μαρούδας Α. και Τσάρτας Π. (1997) "Εναλλακτικές μορφές τουρισμού στα μικρά και απομονωμένα νησιά του Αιγαίου: από την απομόνωση στην αειφορική ανάπτυξη", στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, *Η επιχείρηση στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, σσ. 201-216.
- Σπιλάνης Ι. και Τρούμπης Α. *Τα νησιά στο προσκήνιο. Η περίπτωση του Αιγαίου Αρχιπελάγους*.
- Σπιλάνης Ι. (2000) "Τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη. Η περίπτωση των νησιών του Αιγαίου", στο Τσάρτας Π. (επ.), *Τουριστική ανάπτυξη. Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Εξάντας.
- Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ. και Κίζος Θ. (2004) "Οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις την ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές", στο Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ. και Κίζος Θ. (επ.) *Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές*, Εκδόσεις Gutenberg, σσ.13-37.
- Τσάρτας Π. (1991) "Τουρισμός και αγροτική πολυδραστηριότητα", *Μελέτη ΙΙΙ. Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.

Τσάρτας Π., Στογιαννίδου Μ. και Σταυρινούδης Θ. (2004): "Οι λιγότερο ευνοημένες περιοχές ως τουριστικοί προορισμοί: ζητήματα οργάνωσης και διαχείρισης", στο Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ. και Κίζος Θ. (επ.), *Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές*, Εκδόσεις Gutenberg, σσ. 295-306.

Ξενόγλωσση

- Coccosis H. και Nijkamp P. (επ.) (1995) *Sustainable tourism development*, London: Aveburn.
- Commission of the European Communities [CEC] (2002) "Agenda 21 – Sustainability in the European tourism sector", European Tourism Forum 2002, Background document, Brussels.
- German Federal Agency for Nature Conservation [GFANC] (1997) *Biodiversity and tourism*, Frankfurt: Springer.
- Greenwood D. J. (1972) "Tourism as an agent of change: A Spanish Basque case", *Ethnology*, 11: 80-90.
- Inskip E. (1991) *Tourism planning: an integrated and sustainable development approach*, New York: J. Wiley and Sons.
- Komilis P. (1994) "Tourism and sustainable regional development", στο Seaton A. *et al.* (επ.), *Tourism: the state of the art*, Chichester: J. Wiley and Sons, σσ. 65-73.
- Lane B. (1993) *Tourism strategies and rural development: a review for the OECD*, University of Bristol, Bristol.
- Maroudas L. και Kyriakaki A. (2001) "The perspectives of ecotourism development in small islands of the South Dodecanese", *Anatolia* 12(1).
- Noronha R. (1975) *Review of the sociological literature on tourism*, Washington: World Bank.
- Pearce D. (1992) *Tourist development*, London: Longman.
- Sheldon P. (1997) *Tourism information technology*, Wallingford: CAB.
- Sophoulis C. και Spilanis I. (1993) "Pour une stratégie de développement insulaire", *Revue de l' Economie Régionale*, 41(3): 33-44.
- Stipanuk M. (1993) "Tourism and technology: interactions and implications", *Tourism Management* 14(4): 267-278.
- United Nations Environment Programme [UNEP] (2003) *Tourism and local agenda 21. The role of local authorities in sustainable tourism*, Paris.
- Vernicos N. (1990) "The islands of Greece", στο Beller W., D' Ayala P. and Hein P. (επ.), *Sustainable development and environmental management of small islands*, Paris: Unesco, σσ. 141-168.

- Vukonic B. (1995) "Sustainable tourism development on small islands. Cres-Losivj case" in *World Conference for sustainable tourism*, Lanzarote.
- Weiler B. και Hall M. C. (επ.) (1992) *Special interest tourism*, London: Belhaven Press.
- World Commission on Environment and Development [WCED] (1987) *Our common future*, Oxford University Press.
- World Tourism Organization [WTO] (1993) *Sustainable tourism development: guide for local planners*, Madrid.
- World Tourism Organization [WTO] (2001) *Guide for local authorities on developing sustainable tourism*, Madrid.
- World Tourism Organization [WTO] (2004) *Making tourism work for small island developing states*, Madrid.
- World Travel and Tourism Council [WTTC], World Tourism Organization [WTO] and Earth Council (1996) *Agenda 21 for the travel and tourism industry. Towards environmentally sustainable development*, Madrid.

Πάρις Τσάρτας

Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου • Μιχάλων 8, 821 00 Χίος,
e-mail: ptsar@aegean.gr

Θεόδωρος Σταυρινούδης

Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου • Μιχάλων 8, 821 00 Χίος,
e-mail: tsta@aegean.gr